

RENDSZERVÁLTÁS 30

– MINT JELENKORI POLITIKAI ALVÁSZAVAR

B Ö C S K E I B A L Á Z S

Tragikus, nehéz, szomorú, lehetetlen – talán ezekkel a szavakkal írhatná le a rendszerváltás 30. évfordulójára vonatkozó felkérés elfogadását az a magyar (nyelven beszélő és író, tehát azt úgy is megélő) szerző, aki saját magán kívül már nem tud semmit sem komolyan venni. Mégsem lehetne őt ezért elítélni: Magyarországon ugyanis évfordulóról évfordulóra megtapasztalhattuk, hogy az egyes történelmi kataklizmákról csak az tud határozottan, magabiztosan, mindenféle zavarodottság, illetve félszesség nélkül írni, akinek (politikai) célja van a történelemmel és az emlékezettel. Ezek a célba fordított rítusok és emlékezetprojektek mindig politikailag konstituálódnak. S mivel politikailag, így azok nem is semlegesek, s bár társadalomról beszélnek, de csak az emlékezetgazda társadalmának ajánlkoznak.

SZERZŐI POZÍCIÓ

Pedig a megtörténtnek, nem beszélve a meg nem történtről, tehát a(z) elbeszél(t) történelemnek és le nem játszott alternatíváknak – e sorok írója szerint – nem tud utólagos céljuk lenni. A valóság és a történet többféleképpen lehetett volna, azonban mégis csak egyféleképpen volt. Pestiesen szólva: *ez van*. Aki ezt figyelmen kívül hagyja, az nem emlékezetközösségekben, hanem politikailag motivált és artikulált emlékezetkonstruálásban érdekelt. Nem emlékezni akar, hanem egy nemlétezőre vagy egy nem úgy létezőre szándékozik emlékezetet gyártani saját történelmi-politikai megrendelői oldalának szándéka szerint. Valaki mindig idegen lesz az így kivitelezett emlékezetben. A tények nem ismernek rá a könyvekre, a kezek az arcokra, a régi események pedig az új emlékezetre. Magyarország 2019.

Az előbbieknél megfelelően a továbbiakban nem is kívánom politológiai, történelmi vagy politikatörténeti futtatásokon végig vezetni az olvasót – csak ahol szükséges, ott fogok utalni „ilyenekre”. Van, amiről mások eleve többet tudnak, mint e sorok írója, van, amit nem is érdemes tudni, és van, amit soha nem is fogunk tudni. Nem (lehet) célom a megismerés és megismertetés monopolizálása, ugyanakkor az alábbiakban igyekszem nem csak magamnak írni.

Mindez az elsőre enerválnak tűnő szerzői szándék teljesen független attól, hogy e sorok írásával egyidőben Ungváry Krisztián történész, az egykori 1956-os Intézet volt munkatársa, a Veritasnak csak pillanatokig volt kutatója jelentette meg azon gondolatait,¹ hogy az utóbbi, 2010 után létrehozott intézmény főigazgató-helyettesi posztját betöltő Marinovch Endre – aki nem mellesleg a legújabb kori kutatócsoport vezetője is – életútja éppen arra hívta fel a figyelmét, hogy úgy is válhatott valaki állambiztonsági informátorrá, hogy tevékenysége meg sem közelíti az úgynevezett „ügynök” kitélt. Valami nagyon

1 UNGVÁRY Krisztián: *A diktatúra banalitása – Marinovch Endre és az állambiztonság*, Átlátszó.hu, 2019. július 14., <<https://atlatso.hu/2019/07/14/ungvary-krisztian-a-diktatura-banalitasa-marinovch-endre-es-az-allambiztonsag/>>.

hasonlóra hívja fel a figyelmet a kormányzó jobboldali nyilvánosság számos szerzője is (például Mező Gábor²), amikor a rendszerváltás környéki (új) média-, gazdasági és politikai viszonyok kialakítását igyekeznek feltárni. Természetesen „rendszerváltó”, azaz szelektív módon. „Az én állambiztonsági emberem oké, az övék nem oké.” Ahogyan a Bikini *Ugyanaz a cirkusz* című dalában is áll: „Miért érzem mégis azt, hogy a cirkusz az ugyanaz [...]. És a vicc is arról szól, hogy mától minden ugyanaz.”

„RENDSZERVÁLTÓ” ALVÁSZAVAROK

Pár hete a kezembe került, és egy éjjel pár óra leforgása alatt el is olvastam Végvári József és Havas Henrik közös könyvét 1990-ből, a címe: *A cég árulója*. Nem tudtam letenni az interjúkötet, nem tudtam elaludni, míg nem tudom meg az igazságot, hogy ki a felelős. Ideges lettem olvasás közben, mert bár tudni akartam, kik és mit söpörtettek ki az állambiztonsági iratállományból, mi és kik lehettek azokban a dokumentumokban, amelyeket tonnaszámra semmisítették meg 1989–90-ben, tudtam, hogy önbecsapás ezt várni. Viszont Kenedi János, Kőszeg Ferenc, Lovas Zoltán következetessége, illetve Végvári bátorsága, azaz az úgynevezett Dunagate-ügy kipattanása nemcsak szükség-, hanem sorsszerű is volt. Ahogyan az is, hogy Ungváry Krisztián valahol ugyanarról ír, mint amiről Végvári és Havas beszélgetett, és amelynek következményeivel való szembesülés miatt nem tudtam elaludni.

Hasonló – (politikai) alvászavar – játszódott le velem az 1986-ban megjelent, Gazsó L. Ferenc és Zelei Miklós által írott *Szépséghibák* című könyv olvasása során, amely a Kádár-rendszer első és utolsó szépségkirálynő-választásának kulcsszereplőit mutatta be; akik nyilvánvaló szürkezőnás tevékenységük ellenére s után is, még a 2000-es években is konvertálták a Kádár-rendszerben felhalmozott szimbolikus tőkéjüket. De ugyanez az éjjeli nyugtalanság fogott el a Válasz Könyvkiadó gondozásában 2002-ben megjelent *Fotex: élet és birodalom* című munka kapcsán (szerzője Szakács Gábor), akárcsak a napokban Dezső András, az Index újságírója által írt *Maffiózók mackónadrágban. A magyar szervezett bűnözés regényes története a '70-es évektől napjainkig* többéves előkészítő és kutatómunkán alapuló könyve kapcsán. A Várszegi-könyv után ismét fellapoztam Szalai Erzsébet korszakos, 2001-es munkáját (*Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*), amely a baloldali ihletettséggű rendszerváltás utáni elitkutatói munkák közül a legjelentősebb. Szalai páratlan alaposággal mutatta be a késő-kádári technokrácia felemelkedését, amelyre – szemben a posztkommunizmussal folytatott (retorikai) harccal – 1998 és 2002 között az úgynevezett „polgári kormány” is erőteljesen támaszkodott (erről lásd Szalai *Oroszlánok és globalizáció* című, tíz évvel ezelőtt megjelent könyvét).

Mielőtt bárki azt gondolná, hogy az olvasónaplómat szeretném ismertetni, csak azt akartam érzékeltetni, hogy ezek a munkák is a rendszerváltásról szólnak. Gyakran gondolhatjuk úgy, hogy minél többet olvasunk a tárgyban, annál kevésbé férünk hozzá ahhoz, hogy mi és hogyan történt akkor. Szemben ugyanis napjainkkal, amikor a nemzeti tőkésosztály („nemzeti nómenklatúra”) állami megerősítése, az 1989–90 utáni közpénzek és vagyonok újbóli (re-)privatizálása nem rejthető el („amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája” – Láncki András³), a korabeli nyilvánosság eszköztelennek bizonyult a tények és folyamatok szisztematikus feltárásában. Rosszabb, és számos esetben nem is fűződött hozzá érdeke.

Viszont a magyar rendszerváltás sajátosságáról, majd az átmenet mikéntjével felálló politikai kapitalizmusról szemléletesebb leleplezést nem is találhat-

2 Történész, a Pesti Srácok szerzője, a Hamvas Intézet kutatója – a Szerk.

3 Láncki Andrásnak, lapunk szerkesztőbizottsági tagjának a *Magyar Idők*ben 2015. december 21-én megjelent interjújából kiragadott és félreértelmezett megfogalmazása teljes egészében így szól, s ezzel minden félreértésnek elejét is veszi: „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája. Ezen azt értem, hogy olyan célokat tűzött ki a kormány, mint a hazai vállalkozói réteg kialakítása, az erős Magyarország pilléreinek a kiépítése vidéken vagy az iparban. Például minden külföldit, aki termelő beruházást valósít meg, tárt karokkal várunk. Erre mondják azt, hogy »de hát ez maga a korrupció!«. Ez politikai nézőpont, itt valójában a korrupció szó mitikussá tételéről van szó.” (A Szerk.)



Keleti kényelem – Szovjet gyártmányú Zaporozsec személyautó 1989-ben
(Fortepan)

nánk, mint Elbert Mártának a Fekete Doboz számára egy balatonszárszói találkozáson a '90-es évek elején készített felvétele.⁴ Az interneten hozzáférhető részben György Péter esztéta tulajdonképpen „felkérdezi” a Fideszt és vezetőjét – pontosabban *csak* a Fideszt és csak annak vezetőségét – például a székházvásárlások⁵ vagy más pártok holdudvarának gazdasági háttérrel történő együttműködések kapcsán. Ahogyan fogalmaz, itt az idő és hely, hogy „erkölcsileg tiszta helyzeteket teremtsünk”. Orbán személyében viszont nemcsak egy „körön kívüli” válaszol, hanem – szemben a 2010-zel a rendszerváltást lezárni akaró Orbánnal – a rendszerváltás gazdasági-politikai szűrkeségét legitimáló szereplő is. Utóbbi ugyanis jogosan kéri ki magának, hogy miért csak az ő pártja van az urbánus, nagyvárosi értelmiség célkeresztjében; viszont politikailag nem elfogadható érvelés a részéről a következő: „Ha tönkre akarjuk tenni a magyar pártrendszert, azt is meg tudjuk tenni”. Orbán a sorok között utal arra, hogy a pártok mögötti gazdasági, média- és értelmiségi érdekcsoportok születése szűrkezónás (volt), és – anélkül, hogy az olcsó pszichologizálása belemennék – tekintete árulkodó is: ezt a „felkérdezést” nem felejt el. Hogy aztán az 1990 utáni eredetinek semmiképpen nem mondható rendszerváltáskori tökefelhalmozás politikai kárvallottjai (már amennyiben a szocialista–szabad demokrata kormányok fennállása alatti Simicska–Orbán gazdasági-politikai pozíciót annak lehet tekinteni) 2010 után hozzáláttak a felhalmozott tőke felosztásának és átcsoportosításának, s más eszközökkel és más következményekkel, de „folytatódott” a szárszói kérdezz-felelek.

A RENDSZERVÁLTÁS BALOLDALI KRITIKÁJA – AMI VOLT, VAN ÉS LESZ

Álláspontom szerint a 2010 utáni politikai rezsim „megértése” valahonnan a Kádár-rendszerbeli eladósodáspolitikával kezdődik, a késő-kádári technokrácia felemelkedésén és a rendszerváltás általuk történő megtámogatásán át folytatódik. Mindez a gyakorlat viszont nem volt előzménynélküli a baloldalon, és ehelyütt nemcsak a már említett Szalai Erzsébet munkásságára gondolok,

4 ATV Magyarország: György Péter vs. Orbán Viktor, 2015. március 4., <<https://www.youtube.com/watch?v=8NS7JC4Ykis>>.

5 Lásd Torkos Matild: 1993: a székházügy – A Váci utcától a kecskefarmig, Magyar Hang 2019. május 15.



hanem az egészen a 2010-es évekig az *underground* vagy az első nyilvánosság-hoz képest más baloldaliságot képviselő, illetve társadalomelméleti orientált-ságú folyóiratkultúra (például *Eszmélet*, *Fordulat*, *Replika*), amelyben e kérdés éppúgy jelen volt, mint számos – leginkább a Napvilág Kiadó gondozásában megjelent – hosszabb munkában is (helytelen a teljesség igénye nélkül kiemelni bárkit is a hosszú felsorolásból, de az olvasó tájékoztatása érdekében szükséges megemlíteni Melegh Attila, Andor László, Böröcz József vagy az azóta intézményesen a jobboldalon magának helyet találó Lóránt Károly személyét).

Nem 2010 után és nem a jobboldal megtalált „hagyománya” volt annak kritikája, hogy a külföldi működő tőkére alapozott gazdasági modell rendszerváltás utáni megkérdőjelezhetetlensége egyúttal a hidegháború utáni szimbolikus globális hierarchia elfogadását is jelentette, amelyben a Nyugat „értékei”, gazdasági és geopolitikai érdekei dominálnak. A „nyugati modellel” és annak diszkurzív stratégiáival való szembenállás a rendszerváltást követő időszakban a kritikai baloldal ciklusról ciklusra átívelő projektje volt – még akár az MSZP-n belül is, lásd például a párt Baloldali Tömörülés platformjának tevékenységét.



Szocialista horizont
– A székesfehérvári Lenin-lakótelep
(Palotaváros) látképe 1986-ban
(Fortepan)

A kritikai baloldal messze egyet tudott érteni a CEU elismert tanárának, Greskovits Bélának *A gazdasági alkalmazkodás vesztesei és a kompenzáció* című tanulmányában foglaltakkal, amely szerint a rendszerváltáskor a gazdaságpolitikában nem hódított tartósan a populizmus, ezzel pedig elmaradt egyes gazdasági érdekek mások rovására történő rendszeres érvényesítésének politikai kiaknázása.⁶ Másképpen szólva: elmaradt a rendszerváltás veszteséinek kompenzálása. David Ost jelentős, a lengyel „haragosok” dühének felhalmozását bemutató munkájának is az a kiinduló alaptézise, hogy a liberális tévedés abban áll: úgy gondolják, hogy a demokrácia fundamentuma maga a kapitalizmus lenne, nem pedig a kapitalizmust érő kihívások.⁷

S ha már utaltam az 1990-es és 2010-es „rendszerváltások” elitjének tőkegyarapító stratégiájának közeli-távoli hasonlóságára, úgy a jövőre nézve idekíváncsok Greskovits egy 1996-as tanulmányának pár sora is: a rendszerváltást követően a közép- és kelet-európai térségben a gazdaságpolitika és az ezzel összefüggő

6 GRESKOVITS Béla: *A gazdasági alkalmazkodás vesztesei és a kompenzáció*, Európa Fórum 1993/3., 57–79.

7 David OST: *The Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Postcommunist Europe*, Cornell UP, 2005.

politikai helyzetek ellenőrzése kirekesztő vonásokat mutattak, amelyek eredményeképpen tulajdonképpen „duális demokráciák” jöttek létre, „amelyeknek egyensúlya az állami eliteknek az ellenzék egy stratégiai jelentőségű kisebbségével kötött szövetségén, a kisebbség politikai és anyagi javakkal való kompenzációján és fennmaradók partvonalra szorításán alapul”.⁸ Magyarország (poszt-)1990 és 2019.

AGYTRÖSZTÖK SZEREPE A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI RENDSZERVÁLTÁSOKBAN

Ha maradunk a gazdaságpolitikai gondolkodás nyomvonalán, akkor az előbbiekkel összefüggésben kijelenthetjük, hogy a rendszerváltáskor olyan fogalmak uralták a közép- és kelet-európai országok posztkommunista valóságának közbeszédét, mint a „szabad piac”, a „civil”, a „reform” és a „demokratikus”. Ez pedig nem független a gazdaságpolitikai értelemben vett liberális agytrösztök és donorok térségbeli befolyásától, amelyeknek előírányzásai és szakmai anyagai lényegében a térségbeli országokra laboratóriumként tekintettek – mégpedig a liberális demokrácia és a piaci reformok bevezetését illetően.

Az agytrösztök *policy*-előírányzásai – fiatal, középkorú, később (ennek folytán) szakértői, kormányközeli pozícióba jutott térségbeli kutatókat ösztöndíjakkal és különböző együttműködésekkel bevonva – a kormányzati politikára és a közvélemény „nyelvére” egyaránt jelentős befolyást gyakoroltak. A térségben létrejövő agytrösztök egyáltalán nem hosszú távú akadémiai jellegű kutatásokat folytattak, hanem ideológiavezérelten kreatív energiáikat in-

kább az intézményi átalakulások szolgálatába állítottak. Mivel például Magyarországon is a *policy*-orientált kutatásokra eleve kevesebb belső forrás állt rendelkezésre, a nyugati donorok intézményfejlesztésekkel könnyedén helyzetbe

a liberális agytrösztök és donorok a térségbeli országokra laboratóriumként tekintettek



hozhatták magukat, ami számukra jelentős kompetitív előnynek bizonyult.

A rendszerváltásokat követően a korábbi, leginkább állami kutatói intézetek tudása és témái elavultnak minősültek (helyesebben: minősítették őket), jelentőségükből veszítettek, ennek megfelelően a *policy*-forgatókönyvekre gyakorolt hatásuk egyre inkább visszaszorult, míg az előbbi agytrösztök informális befolyása egyre nőtt. A liberális, piacorientált agytrösztök a pártokon belüli *policy*-gondolkodást is erőteljesen tudták befolyásolni, kihasználva azt a helyzetet, hogy a rendszerváltás után a pártokon belül szervezetileg sem álltak fenn azok a testületek, amelyek ehhez hasonló munkát elvégezhettek volna.

Ahogy az Ivan Krastev bolgár politológus megállapítja,⁹ a tárgyalt agytrösztök többségét anti-keynesiánus, korlátozott államfelfogás és privatizációpártiság jellemezte, anyagaikban a washingtoni konszenzus receptjét ajánlották. Az agytröszt-dokumentumok visszatérően hangsúlyozták javaslataik „modern” és „innovatív” jellegét, gyakorlataik alternatívánélküliségét, a lokális – adott esetben más társadalmi érdekeket képviselő – csoportok kívánatosnak tartott kizárásával együtt. Minden ilyen eljárás depolitizálta a politikát, annak részeként pedig a döntéshozatalt. A javaslatok nem vettek tudomást a társadalom különböző egyenlőtlenségeiről, az egyéni tehervállás – így például a szociális helyzet – eltérő mivoltáról.¹⁰ Másképpen: az egyenlőtlenségek depolitizálása mellett azok artikulációját is blokkolták, és teheték főleg abban az esetben, ha kormányzati tanácsadói, illetve „beszállítói” szerepre tudtak szert tenni.¹¹

8 GRESKOVITS Béla: *A tiltakozás és a türelem politikai gazdaságtanáról*, *Külgazdaság* 1996/7–8., 78–88.

9 IVAN KRASDEV: *Think tanks. Making and faking influence*, *Southeast European and Black Sea Studies* 2008/2., 17–38.

10 TOMÁŠ PROFANT: *The Slovak NGDO Pontis Foundation's depoliticizing development discourse*, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 2017/1., 69–85.

11 LÁSD SEBŐK MIKLÓS: *A pénztöke, az „organikus közgazdászok” és a magyar pénzügyi kapitalizmus fejlődése. A tőke 150 éve. Tudományos konferencia a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének*

Miért gondoltam, hogy erre külön kell emlékezni? Talán mert baloldali vagyok. S mintha újra lennének jelentkezők, akik a következő rendszerváltás-kor és/vagy rezsiváltás-kor úgy jönnek majd elő, mint Szálinger Balázs *Bibó* című versében a „kihagyhatatlanok”: „Zsonglörködés érdekekkel és közönnyel, / Mindig úgy, hogy új legyen a mutatvány; / Lábjegyzetelt vélemények világa / Program szerint eresztve-visszarántva; / Válasz helyett a kérdés tompítása.” Pedig 1989–90 tanulsága éppen az, hogy aki tompít, az rejteget.

A BEFEJEZETLENSÉG SZÚKÖS ÖSSZEGZÉSE

Reflexióm zárásképpen a rendszerváltás titkát, egyúttal titoktalanságát két popkulturális ikon egy-egy sorával szeretném szemléltetni. 1993-ban Zámbo Jimmy azt énekelte, hogy „valahol minden megvan írva”, Lovasi András 2001-ben pedig azt „szavalta”, hogy „ami érdekes, meg van írva minden”. Zámbo a rendszerváltás kulturális, gazdasági – így – politikai veszteséinek lírikusa,¹² Lovasi pedig a rendszerváltás után felnövő nemzedékek zenei-egzisztenciális (ön)képe. Lovasiból ki lehet(ett és kell) nőni, Zámbo hallgatói örökre kiskorúsítva maradnak.

Valahol *biztosan* meg van írva, hogy kik tűntek el az állambiztonsági irattárból, hogy milyen módon jutottak első millióikhoz a rendszerváltó elitek tagjai, hogy milyen adatok tűntek el a „hosszú bájtok éjszakáin” (mert nyilván nem csak az az egy volt 1990 után), és valahol valakik biztosan tudják, hogy az igazságtétel nélküli igazság¹³ jegyében hogyan lehetséges politikai közösség.

S persze igaz, hogy ami érdekes, az minden meg van írva. A fentiek során is csak olyan irodalmakra és gondolatkörokre támaszkodtam, amelyek hozzáférhetők és megismerhetők. S ha nem tudjuk az előzőkre a válaszokat, akkor (lehet, hogy) különösebben nem is fogjuk igényelni, hogy legyenek újabb válaszok a már megválaszolt kérdésekre. De addig is és eufemisztikusan szólva nekem sem tetsző a politikailag motivált rendszerváltás-émlékezet, amelyet mint valami kifestőkönyvet, bárhogy színez is az ember, mindig ugyanazok a személyek jönnek ki hősöknek – hogy a kormányzatközeli rendszerváltás-émlékezet körüli vitákba most ne menjünk bele részletesen, a felütésből világos lehet e sorok szerzőjének véleménye.

Írásomat így inkább azokra emlékezve fejezem be, akik a harmincas évfordulón sem lesznek kiállítva semmilyen, nagy nyilvánosság előtti paravánon. Tar Sándor *Ez is elmúlt* című novellájának pár soros rendszerváltás-émlékezete ugyanis többet ér, mint ez a közel 20 ezer leütés: „Kiderült, hogy Tamás cukorbeteg, meg teljes kimerültség, alultápláltság. Ebből egy is elég, mondtuk neki, mi ez a nagy mohóság? Csak mosolygott, mint egy hülyegyerek. Tele nyugtatóval. Neki már jó volt. Mondtam is neki, te, foglaljad itt ezt a négy ágyat, jövünk mindjárt mi is. Bizony istenemre irigyeltem. Csak fekszik az ágyban, alszik, és mosolyog. Mi meg szedtük szét a gyárat megint. De most már darabokra, mert osztódással szaporodott. Most kezdtük sejteni, hogy mit is jelent a privatizáció. Azt, hogy nincs semmink.” Ezekben a sorokban ott fonnyadt el az egész Kádár-rendszer, és üzen maga a rendszerváltás is.

Róluk, akinek az „álmaikat is elvitte az élet” (Másik Farkas Zsolt), alig szólt ez az írás. Tehát megint csak a lényegről nem szóltam.

És ez jellemző. Olyan rendszerváltó(s). ■

az egyenlőtlenségek depolitizálása mellett azok artikulációját is blokkolták

szervezésében, Budapest, 2017. október 19., II. panel, <<https://www.youtube.com/watch?v=cQ00GjgGX8M&feature=youtu.be>>.

12 Lásd Böcskei Balázs: *Vádol az élet*, Népszabadság 2016. január 2., *Jimmy azt is tudta, hogyannak, akik tényleg „nem éltek túl”* címmel: <<http://nol.hu/kultura/jimmy-azt-is-tudta-hogy-vannak-akik-tenyleg-nem-elik-tul-1582621>>.

13 *Rendszerváltás és igazságtétel*. Pető Iván és Schiffer András vitája a Klubrádió *Konkrét* című műsorában, 2019. április 16., <<https://www.klubradio.hu/archivum/konkret-2019-aprilis-15-hetfo-1500-2858>>.